

SON IRAK SELÇUKLULARI HÜKÜMDARI II. TUĞRUL VE ZAMANI (x)

Prof.Dr. Mehmet Altay KÖYMEN

Irak Selçukluları Devleti'nin son hükümdarı olan **II. Tuğrul** (1) (564/1169-590/1194)'un tam unvan ve lâkablari şöyledir: *Sultan Rüknu'd-dünyâ ve'd-dîn Kasım-ı Emîri'l-mü'minin Ebû Talib b. Arslan b. Tuğrul b. Mehmet b. Melikşah* (2).

Tuğrul'un 17 yıl süren uzun saltanat zamanını söz konusu etmek, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun** yıkılmasından sonra bütün diğer tâbi devletler gibi müstakil olan, hattâ zaman zaman Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vârisliği iddiasında bulunan **Irak Selçukluları Devleti'nin** yıkılması tarihini ele almak demektir. Bu itibarla bu Selçuklu **Sultanı'nın** zamanını önemiyle mütenasib olarak ele almak yerinde olacaktır.

II. Tuğrul zamanında Irak Selçukluları Devleti'nin karşı karşıya kaldığı mes'eleler- belki de ilk defa onun zamanında önemini kaybeden hâncedan âzâru arasındaki *taht mücadelesi* ile *Bâtınlık* mes'eleleri, bir tarafa bırakılacak olursa-, esas itibariyle, selçuklular zamanındakilerden pek farklı değildir; yalnız aşağıda anlata-

(x) Bu yazı, İslâm Ansiklopedisi'nde yayınlanmıştı. Fakat, çok kısaltıldığı için, yazının tam metninin, büyük âlim Ord.Prof.Dr. *A. Zeki Velidi TOGAN*'ın hâtrasına çıkacak bu dergide çıkması, gerekli ve faydalı görülmüştür.

1- Türkler'ce bilinen bir yırtıcı kuşun adı olan "*Tuğrul*" kelimesi için bk. **İ.A. Tuğrul Bey** maddesi. **Muhammed İkbâl'e** göre, **Tuğrul'un** tahta geçişi 571 yılındadır. Bk. **Râvendî**, *Rahatü's-sudür*, s. 331 haşiye. **Ahmet Ateş**, bu tarihi aynen nakletmiştir. Bk. Türkçe tercüme, Ankara 1960, II, s. 306.

2- Bütün bu ünvan ve lâkablari için bk. **Muhammed b. Ahmed Tûsî**, *Acâibü'l-Mahlûkat*, nşr. **M. Sütüde**, Tahran 1345, s. 14. Yukarıdaki ünvan ve lâkablari Abbâsî Halifesi tarafından verildiği hakkında bk. **Hamdullah Kazvîni**, *Tarih-i Güzide*, nşr. **A. Nevâi**, Tahran, 1339, s. 463; **Mîrhând**, *Ravzatü's-safâ*, Bombay, 1207, s. 103. Bu ünvan ve lâkablari Tuğrul adına yazılmış adı geçen kitapta geçtiği için bunların **Halife** tarafından verildiğini söyleyen son iki kaynağın verdiği bilgi doğru olarak kabul edilebilir. Buna göre, **Sibt İbnü'l-Cevzi'nin** **Muhammed Pehlivan'ın** tahta geçen **Tuğrul için Halife'den** sultanlık istediği ve bu maksatla gönderilen elçinin **Halife** tarafından koğulduğu yolunda verdiği bilgiyi şüphe ile karşılamak lâzımdır. Bk. *Miratü'z-zamân*, Haydarabad 1951, VIII/1, s. 330; nşr. **Jewet**, Chicago, 1907, s. 209.

çağımız sebeplerle, bunların halledilmeleri daha güç olmağa başlamıştır. Bu mes'e-
leler önemlerine göre şöyle sıralanabilir:

- 1- Meşru Selçuklu hükümdarı, hakkı olan iktidarı eline almak istediği zaman ona karşı mücadele etmekten çekinmeyen ve iktidarı fiilen elinde bulunduran **Atabegler Mes'elesi**(3).
- 2- Meşru Sultan ile Atabegler arasında menfaatlerinin icabettirdiği şekilde saf de-
ğiştiren, hattâ yabancı devletlerin emrine girmekten çekinmeyen *gulâm sistemi*'ne
göre yetişmiş **Türk Ümerâ'sı** mes'elesi (3 a). (Daha önceki mücadelelerden farklı
olarak bir **Hatun**'da büyük ölçüde rol oynuyor).
- 3- Daha çok önce başlayan ve **II. Tuğrul** zamanında da devam eden **Halife-Sul-
tanlar Mücadelesi** (4).
4. Nihayet, **Irak Selçuklu Devleti**'nin yıkılması ile neticelenen **Hârezm-Şahlar**'la
mücadeleler (5).

Bu mes'eceler dışında, mülki erkân mes'elesi gibi, daha başka mes'eceler varsa
da, bunlar, saydıklarımız kadar önemli değildir.

Bütün bu menfi kuvvetlere karşı **Selçuklu Devleti**'ni hemen hemen sonuna ka-
dar destekleyen başlıca iki unsur vardır:

- 1- **Türkmenler** (maddî bakımdan);
- 2- Yerleşik halk (mânevî bakımlardan);

Biz bütün bu mes'eceleleri, kronolojik sıraya göre, yani hayatta geçtiği gibi ele
alacağız. Böylece **Selçuklu Devleti**'nin yıkılmasında hangi mes'ecelelerin veya mes'e-
lenin daha fazla rol oynadığı, Sultan'ın dayandığı kuvvetlerin devletin ayakta dur-
masında ne dereceye kadar tesirli olduğu meydana çıkacaktır. Diğer taraftan,
II. Tuğrul'un, kendisini destekleyen kuvvetlere dayanarak, bu kadar çeşitli ve ağır
mes'ecelelerle başa çıkabilecek şahsiyet ve kudrete sahip olup olmadığı, aldığı ted-
birlerin ve verdiği kararların doğruluğu veya yanlışlığı kendiliğinden tebarüz ede-
cektir.

Tuğrul'un-ikisi ana bir üvey kardeşi (**Mehmed Pehlivan** ve **Kızıl Arslan**), biri
de amcası olan üç atabey zamanını kaplayan uzun saltanat zamanı, vasilik devresi

3- *Atabeylik müessesesi ve atabeyler devletleri hakkında bk. Fuat Köprülü, İ.A. Ata maddesi ve muhtelif Atabeyler maddeleri.*

3 a- Daha önceki devirlerde *ümerâ*'nın saf değiştirmelerinin sebep ve mahiyetleri hakkında bk. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1954, II, s.

4- *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*'nda Halife-Sultanlar mücadelesinin başlaması ve safhaları hakkında bk.M.A. Köymen, adı geçen eser, s. 91, 113; 181-203; bilhassa 255-305.

5- Bu hususa bk. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*. Ankara 1956, s. 123 v. d.; ayrıca bk. İ.A. Tekiş maddesi.

ve Atabey Kızıl Arslan'a karşı mücadele ederek saltanatı fiilen elde etme devresi olmak üzere- birbirinden tamamiyle farklı-başlıca iki kısma ayrılabilir:

Babası Arslan-Şah (6)/ ın saltanat zamanına büyük bir benzerlik gösteren *vasilik* devresi, bilhassa iç idare bakımından ne kadar sâkin geçmişse, bunu takib eden ikinci devre de o kadar hareketli geçmiş, bu arada Tuğrul daha önce seleflerinden hiç bir Selçuklu hükümdarının başına gelmeyen hâdiselerle karşılaşmış, hayat grafiği büyük inişler ve yükselişler kaydetmiş, neticede kendisiyle beraber Irak Selçukluları Devleti de tarihten silinmiştir.

Tuğrul'un VASİLİK DEVRESİ

Babası Arslan-Şah'ın âni ölümüyle yerine Atabey Mehmed Pehlivan (7). İldeniz tarafından henüz küçük yaşta, kaynakların diliyle, ana kucağından Irak Selçukluları tahtına çıkarılan Tuğrul, tahmin edileceği gibi, sadece ismen hükümdardı. Esasında bütün selâhiyet Pehlivan ın elindeydi. Görünüşe göre, Atabey İldeniz'in, babası Arslan-Şah'a sağladığı hükümdarlık makamını (8), Atabey Mehmed Pehlivan da oğlu Tuğrul'a temin etti. O, babası İldeniz öldüğü zaman Nahçevan'da yanında bulunan Tuğrul'u tahta çıkardı.

Mutad olduğu üzere, Tuğrul'un hükümdar olduktan sonra karşılaştığı ilk mes'e-le, taht mücadelesi oldu: İsfahan'da etrafına topladığı bir kısım *ümerâ* ile Tuğrul'un saltanatına karşı çıkan amcası Mehmed mağlub olmakla kalmadı; Mehmed Pehlivan tarafından ele geçirildi ve hapsedildiği bir kalede öldü (9). Diğer bir kısım *ümerâ* (*eshâb-ı etrâf*) nin hangi tarafın kazanacağını henüz belli olmadığı bu taht mücadelesi sırasında, tarafsız kaldıkları görülüyor (10). Atabey Mehmed Pehlivan, şehzâde Mehmed'in sığındığı Fars Atabeyi Zengi üzerine yürüdüğü sırada, bu ülkeyi görülmemiş şekilde yağma ve tahrib etti. Görünüşe göre, Fars Atabeyliği Selçuklu Devleti'nin *tabii* durumuna getirildi. Bu arada Mehmed Pehlivan; Ahbaz melikinin Azerbaycan'a taarruz teşebbüsünü bertaraf etmekle kalmadı, karşı hücumu geçerek onu arzusuna uygun sulhu kabule mecbur etti.

Kaynaklarda bir ay içinde kazanıldığından bahsedilen bu iki zaferin, Selçuklu Devleti'nin itibarını pek yükselttiği görülmektedir (11). Nitekim, bu iki zaferden sonra düşmanlarının kahr olduğu (*ümerâdan*) hiç birinin iki taraflı hareket etmeğe cesaret edemediği ve hepsinin ister istemez itaat yolunu tuttuğu belirtilmektedir (12).

6- Bk. İ.A. *Arslan-Şah maddesi*.

7- Bk. İ.A. *Muhammed Pehlivan Maddesi*.

8- Bk. Mükrimin Halil Yınanç, İ.A., *Arslan-Şah maddesi*.

9- Tafsilat için bk. İ. A., *Pehlivan maddesi*.

10- Meselâ bk. Reşidü'd-din, *Câmi'ü't-tevârih* nşr. Ahmet Ateş, II, 95, 177.

11- Meselâ bk. Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, s. 332; Ahmet Ateş trc., II, s. 306-7.

12- Mesela bk. Reşidü'd-din, adı geçen eser, s. 177; Ravendî aynı yer.

Mehmed Pehlivan'ın yalnız dahilde değil, hariçte de çekinilen, hattâ korkulan bir devlet meydana getirdiği görülmektedir (13). Bunun neticesi olarak, **Sultan Tuğrul**'un adına hutbe okutulmasını, para bastırılmasını istediği bütün devletler, hiç itiraz etmeden bu teklifi kabul ettiler. Bunlar arasında **Musul Atabeyliği, Ahlat Ermen-Şahlar Devleti, Fars Atabeyliği, Huzistan mahallî Beylikleri** (14), ve **Saluklular** (15) vardı. Buna **Bävendiler Devleti** (16)'ni de ilâve etmek lâzımdır.

Mehmed Pehlivan, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra istiklâlini ilân eden ve Orta ve Yakın Doğu'nun en kudretli iki siyasî teşekkülünden biri hâline gelen **Hârezm-Şahlar Devleti** le dostluk münasebetlerini muhafaza etmeğe büyük ehemmiyet verdi. Bunun gibi, **Irak-ı Arab'ı Selçuklular Devleti**'nin elinden alarak burada tekrar dünyevî bir devlet haline gelen **Abbâsî Halifeliği** ile de iyi münasebetleri korumağa gayret etti (17) ve hatta **Tuğrul**'un Sultanlığını **Halife el-mustazî bi-Emrillah**'a tastik ettirmeğe muvaffâk oldu. Bunun neticesi olarak bu **Halife** kendisine **Sultan** unvanı ile birlikte yukarıda geçen lâkablari verdi (17 a).

Orta ve Yakın Doğu'nun üçüncü büyük siyasî teşekkülü olan **Anadolu Selçuklulari Devleti**, kaynaklarda hiç söz konusu edilmemektedir. Bununla beraber, bu sırada **Anadolu Selçuklulari Devleti**'nin başında bulunan **II. Kılıç Arslan**'ın **Eyyubî** devri kaynaklarında çok geçen "*şark meseleleri*" ni ne kadar yakından takib ettiği biraz aşağıda görülecektir. Böylece, **İldeniz**'ve oğlu **Mehmed Pehlivan**'ın gayretleriyle Orta ve Yakın Doğu'da **muavazene unsuru siyasî kuvvet** olarak tekrar ortaya çıkan **Irak Selçuklulari Devleti** için tek rakib, yıldızı yeni parlamaya başlayan **Eyyubî Hükümdarı Selâhaddin** idi: Selâhaddin'in Doğu'ya doğru genişleme siyaseti, bu arada, öteden beri **Irak Selçuklulari Devleti**'nin **metbûluğunu** kabul etmiş olan **Musul Atabeyleri Devleti**'ni kendi hakimiyeti altına almak istemesi **Tuğrul**'un başında bulunduğu **Irak Selçuklulari Devleti** ile **Eyyubiler Devleti**'ni karşı karşıya getirdi. Bunun üzerine, **Musul Hükümdarı İzzeddin Mes'ud b. Zengî**, bir taraftan **Sultan** adına devlet işlerini sevk ve idare eden **Pehlivan**'dan yardım talep ederken, bir taraftan da **Bağdad Abbâsî Halifesi**'nden Selâhaddin ile arasında tavussutta bulunmasını istedi (578/1182). Ertesi yıl, Selâhaddin'in istilâ tehlikesine uğrayan **Erbil** ve **Elcezire**'deki diğer mahallî devletler, **Pehlivan**'ın yardımı temin ettiler. Bununla beraber, **Erbil hâkimi Zeynu'd-din Yusuf**, Selâhaddin'in tâbilîğini kabul etmek mecburiyetinde kalınca (580/1184), arazisi **Kızıl Arslan**'ın kumandasındaki **Selçuklu kuvvetleri** ile **Musul Atabeyleri Devleti Hükümdarı İzü'd-din Mes'ud**'un gön-

13- Meselâ Bk. **Sadrü'd-din Nişâpûri**, *Ahbârü'd-devleti's-selçukiyye*, nşr. **Muhammed İkbâl Lahor**, 1933, s. 171; **Necatî Lûgal** trc. **Ankara** 1943, s. 120.

14- **Sadrü'd-din Nişâpûri**, aynı yer.

15- **Faruk Sümer**, *Saluklular*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, C. III, 1971, s. 416.

16- İ.A. **Bävendiler** maddesi.

17- Tafsîlât için meselâ bk. **Râvendî** s. 334; *A. Ateş* trc. s. 309; **Sadrü'd-din Nişâpûri**, s. 172; **Nî Lûgal** trc. s. 121.

17 a- Bk. **Hamdullah Kazvinî**. s. 463; **Mîrhând** s. 103.

derdiği kuvvetlerin korkunç istilâsına maruz kaldı. Gerçi, Erbil Hâkimi Zeynu'ddin, istilâcıları mağlub ettiğini gönderdiği elçilerle Selâhaddin'e bildirdi ise de, bu kudretli Eyyubi Hüküdarı, her halde cezalandırmak üzere Musul üzerine bizzat yürüdü. Daha yolda iken Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan, Musul ve Mardin üzerine seferden vaz geçmediği takdirde, ittifak eden bütün "şark mülûkü"nün kendisiyle savaş azminde olduklarını bir elçi ile Selâhaddin'e bildirdi. Yukarıdan beri verilen bilgiden. Irak Selçuklu Devletini sevk ve idare eden Mehmed Pehlivan'ın bu ittifak sisteminin kurucusu ve başı olduğu anlaşılmalıdır. Dikkati çeken diğer bir nokta da, II. Kılıç Arslan'ın, şark mes'elelerini asıl ilgili olandan, yani Selâhaddin'den daha dikkatli takip ettiğinin meydana çıkmasıdır. Selâhaddin'in bu ikaza ne cevap verdiği kaynaklarda kaydedilmiyor. Bununla beraber, onun mes'elenin önemini daha fazla idrak ettiği, harekâtına meşru bir mahiyet vermek üzere, Musul'un fethine müsaade etmesi için Bağdad Abbasi Halifesi'ne elçi göndermesinden anlaşılıyor. Selâhaddin'in bu münasebetle ileri sürdüğü mucib sebepler pek dikkate şayandır: O, Musul'da "Sultanü'l-Acem (yani Selçuklu Hükümdarı II. Tuğrul) adına *hutbe* okunup, *para* bastırıldığını, üstelik Haçlıların kendi aleyhine teşvik edildiğini bildirmiştir. Görülüyor ki, Selâhaddin, Halife'nin Irak Selçukluları Devleti'ne karşı olan düşmanlığından doğuya doğru genişleme siyaseti için azamî derecede faydalanmaktadır.

Irak Selçukluları Devleti ile Eyyubiler Devleti'nin yalnız Elcezire sahasında Musul Atabeyleri ile değil, daha ileride, Doğu Anadolu'da hakim mahalli devletlerin, bilhassa Ermen-Şahlar Devleti'nin hâkim olduğu sahalarda da nüfuz mücadelesine giriştikleri görülmektedir. Esasında Selçuklu Atabeyleri'nin korkunç yağmalardan korkan birçok küçük devletler, bu arada Bitlis hâkimi kendiliklerinden Selâhaddin adına *hutbe* okutarak, onu *metbû* tanıyorlardı.

Bu sırada son Ermen-Şahlar hükümdarı Nâsirü'd-din II. Sökmen'in tahtına vâris bırakmadan ölmesi ve yerine kölesi Beytemür'ün geçmesi, Selçuklu-Eyyubi rekabetinin sıket merkezinin Musul'dan Ahlat'a geçmesine sebep oldu; Saltanat değişikliğinden faydalanan Atabey Mehmed Pehlivan, Ahlat üzerine yürüyünce, korkan Beytemür, Ahlat kendisine tevcih edildiği takdirde, *tâbili*'ğini kabul edeceğini Selâhaddin'e bildirdi. Esasında, Beytemür ve diğer erkân, iki büyük devletin rekabetinden faydalanarak, Ermen-Şahlar Devleti'nin istiklâlini korumak maksadiyle iki taraflı hareket ediyorlardı. Hattâ, Selâhaddin'in daha sonra diğer *tabi* küçük devletlere olduğu gibi, Mehmed Pehlivan'ın yerine geçen kardeşi Kızıl Arslan'a Haçlılara karşı yardımcı kuvvetler göndermesini istemesine bakılırsa, Irak Selçukluları Devleti'nin bir nevi *tabi* duruma sokulduğu bile ileri sürülebilir (18).

18- Bu hususta meselâ bk. İbn Vâsil, *Müfericü'l-Kürûb*, nşr. C. Şeyyâl, Kahire, 1957, C II, s. 306; ayrıca bk. Sibt İbnü'l-Cevzi, nşr. Jewet, s. 278.

Selâhaddin Musul muhasarasını kaldırarak, Ahlat üzerine yürüdü ise de, geç kaldı. Daha çabuk davranan Pehlivan, ölen Ermen-Şah'ın karısı olan kızının da gayreti ile Ermen-Şahlar Devletine Selçuklu hâkimiyetini kabul ettirmoğe muvaffak oldu. Üstelik Pehlivan, Selâhaddin ile de muhabereye girişerek, kaynaklarda açıklık bulunmamakla beraber, görünüşe göre, Pehlivan'ın Musul'u Eyyubî Devleti'ne bırakmasına karşılık, Selâhaddin de Ahlat'ı Selçuklu Devleti'ne terketti (581/1185) (19). Kaynaklar, Musul'da Selçuklu Sultanları adına okunan *hutbe*'nin kesilerek, burası ile birlikte bütün Artukoğulları Devleti ülkelerinde Selâhaddin adına *hutbe* okunmasını ve *para* bastırılmasını büyük bir sevinçle ve önemle kaydetmektedirler (20).

SALTANAT ZAMANI

Tuğrul'un da, Kızıl Arslan'ın da, Atabey Mehmed Pehlivan'ın ölümünü (Zülhicce 581/Şubat-Mart 1186) her biri kendi hesabına fırsat saydıkları kaynaklar tarafından açıkça kaydedilmektedir (21). Ölümünden önce oğullarından her birini bir ülkeye tayin eden Pehlivan, onlara Kızıl Arslan'a itaat etmelerini vasiyet etti. Bu arada, Tuğrul'un yine *Sultan* olarak muhafaza edilmesini, kendisine karşı isyan edilmemesini istedi. Bununla beraber, bu vasiyete uygun olarak Kızıl Arslan'ın *Azerbaycan*'dan gelerek, *Atabey* sıfatıyla Selçuklu Devleti'nin idaresini fiilen eline alması, ayrı ayrı sebeplerle, Tuğrul'u da Mehmed Pehlivan'ın dul karısı İnanç Hatun'u da, memnun etmedi: Tuğrul, artık gölge *Sultan* olmaktan kurtulmak isterken, Hatun da kendi öz oğulları Kutluğ İnanç Mahmud ile Emir-i Emirân Ömer'i iktidara getirmek istiyordu. Mamafih başlangıçta mülki ve askerî teşkilât mensupları Tuğrul ve Kızıl Arslan taraftarı olarak ikiye ayrıldıkları zaman, Hatun da Tuğrul'un tarafı tutmuştu. Neticede Kızıl Arslan'ı tutan kumandanlar ağır bastılar Diğer taraftan, Tuğrul da, Kızıl Arslan'ın hapiste bulunan Selçuklu melik'lerinden birini tahta çıkaracağını anladı. Bu sebeble bu Selçuklu hükümdarı, taraftarlarını, Kızıl Arslan'ı hep birlikte *Azerbaycan*'dan Selçuklu payitahtı Hemedan'a davet etmeyi teklif etti (22). Böylece, *Sultan*, Mehmed Pehlivan zamanındaki statüyü kabul etmek zorunda kaldı. Fakat, her iki taraf da kendi durumunu kuvvetlendirmek çabasında idi. Bu arada Tuğrul ile Kızıl Arslan'ın arasını açmak için gayret sarfedenler de eksik değildi. Bu yolda gayret sarfedenler, kaynaklar tarafından şiddetle takbih edilmektedir.

19- Bu hususa meselâ bk. İbnü'l-Esir, nşr. Bulak, XI, s. 208-209.

20- Tafsilat için bk. İbn Seddâd, Sirelü's-Selâhüd-din, nşr. Şeyyal, Kahire 1962, s. 68-70; bilhassa İbn Vâsil, adı geçen eser, II, s. 122, 156, 164, 165-166, 168-169, 172; ayrıca bk. Sibt İbnü'l-Cevâl, nşr. Jewet, s. 245; ayrıca bk. nşr. Haydarabad, III/I, s. 384.

21- Meselâ, Bk. Râvendî, s. 337; türkçe trc. s. 312.

22- Tafsilat için meselâ bk. Sadrü'd-din Nişâpûri, s. 173; N. Lugal trc., s. 121-122; ayrıca bk. Râvendî, s. 337-38; A. Atey trc. s. 312.

Hiç bir hususta **Sultan**'la istişare etmek lüzumunu bile duymaksızın saltanat işlerini istediği gibi yürüten **Kızıl Arslan** mevkiinde daha da kuvvetlendirmek için **Sultan**'ın kumandanlarının bir kısmını hapsediyor, bir kısmını da para ile kendi tarafına çekiyordu. Bu arada **Atabey, Tuğrul** ile bulunduğu zaman kendisini öldürmek isteyen **Karagöz-i Sultanî** adlı kumandanı, gözlerine mil çekmek suretiyle, cezalandırdı. Halbuki, bu kumandanın, **Sultan**'la ilk buluşma sırasında **Atabey**'i öldürmesine bizzat **Tuğrul** mani olmuştu (23).

Bazı kaynaklara göre, **Atabey Kızıl Arslan**'a karşı ilk hareket yine **Mehmed Pehlivan**'ın dul karısı **İnanç Hatun**'dan geldi: O, kocasının en büyük kumandanlarından **Ay-Aba** ve **Rus**'u kendi tarafına çekmeğe muvaffak oldu (24). Bu kumandanlar **Kızıl Arslan** ile mücadele ederken, başlarında **Tuğrul** bulunmadıkça muvaffak olamayacaklarını anladılar ve onunla gizlice temasa geçtiler.

Atabey Kızıl Arslan'ın yanında bu sefere katılan **Tuğrul** bir fırsatını bularak kaçtı (583/1187) ve adı geçen iki kumandanın nezdine gitti. **Sultan** bir ara şüphesiz **tâbi**'i olan **Bâvendiler Devleti Hükümdarı Hüsamü'd-devle Erdeşir**'in ümsafiri de oldu (25). Beklediği yardımı göremeyen, üstelik **Şah**'ın davranışından şüphelenen **Sultan**, bu ülkeyi terk ederken, **Damgan** ve **Girdkûh Bâtinileri**'ni tenkil ve mallarını yağma etmek fırsatını bulmuştu (26). Bundan sonra birçok meşhur kumandanların **Sultan**'a katılmaları, **Atabey Kızıl Arslan**'ı korkuttu ve **Azerbaycan**'a çekilmesine sebep oldu (27). **Ay-Aba** ile **Rus**, **Mehmed Pehlivan**'ın **İnanç Hatun**'dan doğan iki oğlu **Kutluğ İnanç Mahmud** ile **Emir-i Emirân Ömer**'in babaları gibi, kendisiyle birlikte olmaları için **Sultan**'ı ikna ettiler. Bunun üzerine, **Tuğrul, Rey**'den payitaht **Hemedan**'a döndü. Halk bu dönüşten son derece memnun oldu. O, **vezir** tayin etmek suretiyle artık hakiki hükümdarı olduğu **Irak Selçukluları Devleti**'ni yeniden teşkilâtlandırmağa başladı (583/1187) (28).

Sultan Tuğrul idaresindeki **Selçuklu Devleti**'nin zaafı, *ümerâ* mücadelesiyle derhal kondini göstermekte gecikmedi: bir taraftan **Tuğrul**'un iktidara getirilmesinde baş rolü oynadıklarını gördüğümüz **Ay-Aba** ile **Rus**'un aşırı nüfuz kazanmalarını çekemiyon *ümerâ*, onları bertaraf etmeğe çalışırken; diğer taraftan, bu iki kumandan arasında da nüfuz mücadelesi başladı. Kararını önceden **Sultan**'a bildirdiğine bakılırsa, her halde bu **Selçuklu hükümdarının** zımnî muvafakatini alan **Ay-Aba**

23- Bk. **Râvendî**, s. 338-339.

24- Meselâ bk. **Sadrü'd-din Nişâpûrlî**, s. 174-175; türkçe trc. . 122.

25- Emrindeki kumandanların adlarıyla birlikte diğer tafsilât için bk. **İbn İsfendiyâr, Tarih-i Taberistan**, II, s. 152-153.

26- Bu hususta meselâ bk. **Sadrüddin Nişâpûrlî**, s. 175-176; türkçe trc. s. 127.

27- Bk. **S. Nişâpûrlî** s. 176; türkçe trc. 123; **Râvendî** s. 342; türkçe trc. s. 316.

28- Tafsilât için meselâ bk. **Reşidü'd-din, Camiü't-tevârih**, nşr. A. Ateş, s. 184; **Râvendî**, 343 türkçe trc. s. 316-17.

Rus'u yakalayarak tevkif etti; malları yağma edildi. **Sultan**'ın maiyeti (*Hâşiye-i Sultan*) de *Hemedan*'ın bir mahallesini yerle bir etti. Devlet otoritesinin payitahtta bile kurulamadığını gösteren bu hâdise halkın **Sultan** hakkındaki iyi niyetini pek gölgeleyemedi (29). Fakat *İsfahan*'da vukubulan şu hâdise, bilhassa onu destekleyen *ümerâ* arasında ümitsizlik doğurdu: *İsfahan* halkı -**Kızıl Arslan** taraftarı oldukları anlaşılan- bâzı kumandanları şehirden kovdu. Bu kumandanların, **Sultan**'ın yollarını kesmeleri için gönderdiği kuvvetleri, pusuya düşürerek, imha etmeleri, emrindeki *ümerâ*'nın Selçuklu Devleti'nin zaafı hakkında tam bir kanaate varmasına sebep oldu (30). Görünüşe göre, ilk çözülmeye, böylece aralarında **Mehmed Pehlivanoglu Ebû Bekir**'in bulunduğu kumandanların amcası **Kızıl Arslan** nozdine *Azerbaycan*'a gitmeleriyle başladı (584/1188).

Devletin iç idaresinde böyle hâdiseler cereyan ederken, **Kızıl Arslan** da **Tuğrul** idaresini çöktürmek için *Irak Selçukluları Devletine* karşı - iyi münasebet kurduğunu yukarıda gördüğümüz- **Bağdad Abbasi Halifeliği** ile ittifak etti: Teklif ettiği plâna göre, kendisi doğudan, **Halife** de batıdan hücum edecek ve böylece halledilmesi imkânsız hale gelmeden, **Tuğrul** mez'alesinin kat'i noticeye bağlanmasını mümkün olacaktır. **Kızıl Arslan**'a göre, kumandanların **Tuğrul** tarafına geçmeleriyle mez'ale zaten vahim hale gelmiştir (31). **Halife**, **Tuğrul** ile savaşmak üzere *Hemedan*'a veziri **İbn Yunus**'un kumandasında mükemmel tehziz edilmiş bir ordu gönderdi. **Sultan**, **Kızıl Arslan**'ın ordusu yetişmeden önce Halifelik ordusunu karşılamak için harekete geçti; yapılan çok şiddetli bir savaşta **Halifelik** ordusunu *Hemedan* civarındaki **Day-Merc**'de mağlub etti ve vezir **İbn Yunus**'u esir aldı (Rebiyülevvel 584/Mayıs 1188). Bizzat **Sultan** zaferi tasvir eden bir şiirinde başına feleğin açtığı bu savaşta, ikbalin elinden tutması sayesinde kazandığını itiraf etmekte (32) dir. Görülüyor ki, zaferi kazanabilceğinden **Sultan**'ın kendisi de pek emin değildi. Nitekim, savaşta **Sultan**'ın emrinde pek az atlinin bulunduğu bâzı kaynaklarda açıkça kaydedilmektedir (33). **Merâğa** sahibi **Alâü'd-din**'in **Sultan**'a katılması, bu zaferin ilk neticesidir. Buna çok sevinen, onu oğlu **Berkiyaruk**'a *Atabey* tayin etti. Bunu **Şumla** oğlu **Garsü'd-din** takbietti. Böylece, **Sultan**'ın emrinde büyük bir ordu toplandı (33 a). Müttefik **Halife**'nin mağlub olduğunu daha *Azerbaycan*'da iken öğrenen **Kızıl Arslan**, ordusunun başında sür'atle *Irak-ı Acem*'e yürüdür. *Hemedan* civarında başlayan muharebe bir ay sürdü. Sonunda *Atabey* **Kızıl Arslan** güç duruma düştü. **Halife**'nin yeni kuvvetler göndermekte olduğu şayialarına rağmen, **Kızıl**

29- Râvendî, s. 344; türkçe trc. s. 318.

30- Râvendî, s. 344-5; türkçe trc. s. 318-9.

31- Tafsîlât için bk. **S. Nişâpûrî**, s. 176; türkçe trc. s. 124.

32- Râvendî, s. 346; türkçe trc. II., 350.

33- Meselâ bk. **Reşîdü'd-din**, s. 185. Savaşın tafsîlâtı için bk. **S. Nişâpûrî**, s. 177; türkçe trc. s. 124.

33 a- Bk. Râvendî, s. 347; türkçe trc. 320-21.

Arslan, savaş meydanını terkederek **Halife**'den yardım temin etmek için **Huzistan**'daki **Esedâbâd**'a çekildi.

Görünüşe göre, aradan çok geçmeden **Sultan**'ın durumunun zayıflaması ve payitaht **Hemedan**'ı terke mecbur olması sebebinin, daha ziyade iç hâdiselerde aramak lâzımdır: **Sultan**'ı **Atabey Kızıl Arslan**'ın tahakkümünden kurtarıp iktidara getiren iki kumandanın biri olan **Ay-Aba**'nın, bu defa kendisi **Selçuklu Hükümdarına** tahakküm etmeğe başladı. Bu sebeble, **Sultan Tuğrul**, **Ay-Aba** gibi kumandanlarla iş göremeyeceği kanaatine varınca, ondan da kurtulmağa karar verdi. Ona göre, **Atabey** ile mücadele için başka bir ordu kurmak lâzımdı. **Sultan** bu mucib sebeplerle, **Ay-Aba** ile birlikte diğer birçok kumandanı öldürttü. Onun bu hareketi, toplanmaları kadar dağılmaları da kolay olan diğer kumandanları ürküttü: Önce **Mehmed Pehlivanoglu Kutluğ İnanç** kendisini terkederek **Rey** şehrine, annesi **İnanç Hatun**'un yanına gitti. Bunu **Sultan**'a katılması büyük sevinçlere sebep olmuş bulunan **Atabey Alâü'd-din**'in, *ikta* sahası olan **Merâga**'ya dönüşü takib etti (34)). Bundan sonra **Tuğrul** ile **Atabey Kızıl Arslan** arasındaki çetin ve hızlı mücadeleler hakkında kaynaklar birbirini tutmayan bilgiler vermektedirler. Kaynakların bu durumu, zaten karışık olan hâdiseler silsilesini daha da karışık bir hale getirmektedir. Anlaşıldığına göre, bu çözüme, **Sultan**'ın tahtını ve payitahtını bırakıp, **Sadrü'd-din Nişapuri**'ye göre önce **İsfahan**'a (35), sonra da **Azerbaycan**'a çekilmesine kâfi geldi. Burada kaynaktaki "*Melik-i Ermen*" adıyla geçen -yukarıda zikredilen **Beytemür** olması pek mümkün olan *tâbi*'i kendisine katıldı. **Tuğrul**, bu arada **İsfahan** dönüşü bozgununda esir edilip hapsedilmiş bulunan **Emir-i 'Alem**'i kurtardı (36). Diğer taraftan, **Kızıl Arslan**, **Halife**'nin gönderdiği yeni ordu ile birlikte **Esedâbâd**'dan **Hemedan**'a gitti. Burada kendisine **Halife** nin tevcih ettiği *Nasru Emiri'l-Müminin* unvanı tebliği ve *hıl'ât*'larla hediye takdim edildi (37). "*Mâl-i muhalif*", yani **Sultan**'ın taraftarları olanların servetlerini arama bahanesiyle payitaht halkının evleri insafsızca yağma ediliyordu. Buna rağmen, halk (*avâm*)ın **Sultan**'a olan bağlılığı bozulmadı (37 a). Aradan çok geçmeden **Atabey** ile "*Bağdad ordusu*" arasında ihtilâf çıktı. **Atabey**, **Azerbaycan**'ı altüst eden **Sultan Tuğrul**'un peşinden **Azerbaycan**'a gitmek mecburiyetinde kalırken, "*Bağdadlılar*" da memleketlerine döndüler (38). **Atabey Kızıl Arslan**'ın gitmesiyle **Sultan Tuğrul**'un gelmesi

34- Râvendî, s. 347-8; Türkçe trc. 321. Reşide'd-din Fazlullah. Alâü'd-din'in Kutluğ İnanç ile birlikte **Rey** şehrine gittiğini kaydetmekle beraber, onun sonradan **Tuğrul** tarafından gönlünün alındığından söz etmektedir. Bk. Nşr. A. Ateş, s. 185-6.

35- Bk. *Ahbârü'd-devle*, s. 178; türkçe trc. s. 125.

36- Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim *Zeyl-i Câmiü't-tevârîh*, nşr. A. Ateş, s. 185-186. Adının İdeniz olduğu ve Salâhaddin Eyyûbi'ye elçi olarak gönderildiği malumdur. Bk. İmâdü'd-din el-İsfahani, *el-Fethü'l-Kussî*, s. 234.

37- Tafsilât için Bk. S. Nişapûri, s. 178; türkçe trc. s. 125.

37 a- Râvendî, s. 348; türkçe trc. s. 322.

38- Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim s. 186.

bir oluyordu. Nitekim, **Tuğrul 584** (1188-1189) yılının korkunç kışını **Hemedan**'da geçirdi.

Sultan,daha babası **Arslan Şah** zamanında **Hemedan**'ın en ileri gelen ilim ve din adanlarından olan **Şeyh Zahîrî'd-dîn Belhî**'nin her gece evine veya zaviyesine giderok onun ile istişare ediyor ve fikrinden dışarı çıkmıyordu. **Zahîrî'd-dîn Belhî**'nin kendileri hakkındaki kanaatını bilen **Irak-ı 'Acem** mülki ve askerî erkânı içten içe korkuya düşüyorlardı. **Zahîrî'd-dîn Belhî**, **Sultan**'a şöyle diyordu: "Seninle birlikte olanlar, devletin düşmanlarıdır; (bu sebeble) onları yakalayıp, servetlerini *Hudavend-i 'Âlem* ile beraber olmaları için diğer "*bendegan*" a vermek lâzımdır. "*Hâcegan*", *Rey*'de bulunan **Kutluğ İnanç**'a yazdıkları mektuplarda **Hemedan** reisi **Alâü'd-devle Arab-Şah**'ın da yardımı ile **Sultan**'ı ortadan kadiracaklarını bildiriyorlardı. Bu mektupları ele geçiren **Sultan**, bu defa da vezir dâhil, sivil devlet erkânının mallarını sarayına naklettirip kendilerini hapsedirdi; sonra da öldürttü (39). **Sultan** payitahtta bu işlerle uğraşırken **Kutluğ İnanç** da *İsfahan*'ı kuşattı; neticede şehri aldı ve **Sultan**'ın *İsfahan şahne*'sini öldürdü. İşin dikkate değer olan tarafı, *İsfahan* hakının **Selçuklu** hükümdarına olan eski sadakatının sarsılmış bulunmasıdır. Nitekim, bu muharebe sırasında halk ne tarafı tutacağını şaşırmış bir halde idi. **Kutluğ İnanç**'ın, bahar olunca *İsfahan*'ın yardımına koşan **Sultan**'ın önünden **Azerbaycan**'a, amcası **Kızıl Arslan**'ın nezdine doğru kaçması, **Selçuklu** ordusunun,miktar itibariyle az da olsa, hâlâ çekinilecek bir kuvvet olduğunu göstermektedir; fakat çok geçmeden ordusu mensuplarının iki taraflı hareket ettiklerini, hattâ muhasımları ile mektuplaştıklarını öğrenen **Sultan**, **Azerbayca**'ndan büyük bir ordu ile hareket eden (Safer 585 Nisan-Mayıs 1189) **Kızıl Arslan**'a karşı savaş vermeden çekilmek, üstelik bütün ağırlık ve hazinelerini bırakmak zorunda kalmıştır (40). Nitekim, ordusunun bir kısmı **Kızıl Arslan** tarafına geçti. **Sultan**, bazı "*havâss*"ı ile yine **Azerbaycan**'a, sonra da bu ülkeye pek yakın olup, eskiden beri **Selçuklu** hakimiyetinde iken **Nureddin Mahmud**'a geçen, 584 (1184) yılından itibaren **Sultan Selâhaddin Eyyubî**'nin hâkimiyet sahasına giren *Şehrizûr*'u bu **Eyyubî** hükümdarı adına vâli olarak idare eden bir **Türkmen** beyine, **İzzü'd-din Hasan b. Kıpçak** nezdine gitmekten başka çare bulamadı (41).

Görülüyor ki, *gulâm sistemi*'ne göre yetişmiş **Türk ümerâ**'sından ümidini kesen **Sultan**, başında bulunduğu **Selçuklu Devleti**'nin bekasını temin edebilmek için son çare olarak *hür Türkmenler*'e baş vurmuştur. İşlerinin yükseldiğinden söz edilmesine bakılırsa (42), **Sultan**'ın, devletin kaderini **Türkmenler**'e bağlamakla iyi

39- Tafsîlât için bk. **Râvendî**, s. 348-352; türkçe trc. s. 322-25; ayrıca bk. bk. **İmâdü'd-dîn İsfahânî**, s. 409.

40- **Ebü Hamid Muhammed b. İbrahim**, s. 186-87; **Râvendî**, 355-56; türkçe trc. s. 327.

41- Bk. **İbnü'l-Esir**, ed-Devletü'l-Atabekîyye, nşr. **Talaymat**, Kahire 1963, s. 43; **İbn Vâsıl**, nşr. **Şeyyâl**, II, s. 163-64, 174; **N. Elisëef**, *Nuraddin*, Damas 1967, II, s. 372. **F. Sümer**, *Kıpçak* kelimesini malûm kavim adı olarak kabul etmiştir. Bk. **İ.A. Kızıl Arslan maddesi**.

42- Bk. **Ebü Hamid Muhammed b. İbrahim**, s. 187.

bir siyaset takib ettiğine hükümlenabilir. O, böylece daha önce kurulmasından bahsettiği (43) yeni bir orduya kavuşmuş demektir. Beri taraftan bu defa "mâl-i muhalif" müsaderesi ile yetinmeyen Kızıl Arslan, payitant *Hemedan* dâhil, *Irak-ı Acem*'de olsun, *Azerbaycan*'da olsun, devletin vergi gelirlerine, (şahısla'nın) *ikta* gelirlerine, orduya ait zahire depolarına el koydu. Galiba, emsâline nâdir rastlanan bu türlü şumullü hareketleri Kızıl Arslan'ın dostlarının havsaları almıyordu. Bu müsaderelerin halka Selçuklu idaresinin kıymetini takdir etmek imkânını verdiği anlaşılıyor. Zira, halk, vakitlerini ibadetle geçiren din adamlarına sadakalar gönderiyorlar, zaviyelerde ve meşitlerde "saltanat bayrağı"nın dönmesi için dualar ediyorlardı (44).

Sultan'a gelince, Türkmen beyi İzzü'd-din Hasan b. Kıfçak'ın nezdinden Eyyubî hükümdarı meşhur Selâhaddin'e elçiler göndererek, *ümerâ'sının ve memâliki'nin* ihanetlerini, ana tarafından babasının kardeşinin (Kızıl Arslan'ın) memleketini istilâ etmesini anlatıyor, esas maksadının Sultan'ın (Selâhaddin'in) nezdine gelmek iken, onun "hâdim" lerinden İzzü'd-din Hasan b. Kıfçak'ın nezdine indiğini, burada onun (Selâhaddin'in) yardımını beklediğini, ya bizzat yardımda bulunmasını, yahut ta "ümerâ-i etraf'a" yani tâbi'lerince emrederek yardımlarını temin eylesini rica ediyordu. Bizzat Tuğrul, kendisini Eyyübiler Devleti hükümdarı Salâhaddin'e sığınmış sayıyordu. Böylece, Tuğrul'dan Salâhaddin'e arkası arkasına elçiler geliyordu. Haçlılar'a karşı *cihad* ile meşgul olduğunu ileri sürerek, bizzat yardım edemeyeceği için mâzur görülmesini isteyen Sultan Selâhaddin, Tuğrul'un öteki teklifini kabul ederek, bir taraftan Erbil hâkimi Zeynü'd-din Yusuf'a nezdinde bulunduğu İzzü'd-din Hasan b. Kıfçak'a, nihâyet Şehrîzûr'daki nâibine, bu Selçuklu hükümdarına yardım etmeleri için emirler verdi; bir taraftan da Tuğrul ile Kızıl Arslan arasında barışı sağlamak için elçi gönderdi. Ve barış gerçekleşmek üzere iken bozuldu (45).

Tuğrul'un yalnız Sultan Salâhaddin'in Eyyubî'den değil, komşu devletlerden bu arada Hârezmşah Tekiş'ten, hem de birçok defalar, yardım isteğinde bulunduğu görülmektedir (46).

Öyle görülüyor ki, *İbn Kıfçak* müstesna, gerek Salâhaddin'in yardım etmelerini emrettiklerinden, gerekse kendi yardım talep ettiklerinden hiç kimse Sultan'a cevap vermek lüzumunu bile duymadı. Tuğrul, Selçuklu Devleti'ni kurtarmak için bu teşebbüslerde bulunurken, rakibi Kızıl Arslan da durumunu kuvvetlendirecek

43- S. Nişapûri, s. 170; türkçe trc. s. 125.

44- Meselâ, bk. Râvendî, s. 356; trkçe trc. s. 327.

45- Tafsilât için bk. İmâdü'd-din İsfahânî, *el-Fethü'l-Kussî*, nşr. C. de Landberg, Leiden 1887, s. 234-35; 409; İbn Vâsîl, II, s. 306.

46- Bu hususta meselâ bk. *Curfadakâni (Zeyl-i) Terceme-i Tarih-i Yemini*, nşr. C. Şî'âr Tahran 1345, s. 423.

tedbirler alıyordu: O, önce yeğeni **Kutluğ İnanç** ile barıştı ve annesi **İnanc Hatun** ile evlendi. Ana-oğul, *Rey*'den *Hemedan*'a **Kızıl Arslan**'ın nezdine geldiler. **Türkmenler**'in *Azerbaycan*'da kâin *Uşne* (47), *Urmiye*, *Hoy* ve *Salmas* (48)'ı ve havalisini yağmaya başlamaları **Atabey Kızıl Arslan**'ın harekete geçmesine sebep oldu. **Sultan Tuğrul**'un, kendisinden çok daha kuvvetli olduğunu gören **Kızıl Arslan**, savaş yerine hileye baş vurdu: **Sultan**'a uzlaşmak maksadında imiş gibi elçiler gönderdi. **Sultan** mukabele etti. *Irak-ı Acem*'in **Sultan**'a bırakılması kaydı ile aralarında anlaşmaya varıldı. Bu anlaşmaya riayet edeceklerine dair karşılıklı yeminler edildi. Bundan sonra **İbn Kıfçak Türkmenleri**'nin memleketlerine dönmelerine müsaade etmesini fırsat bilen **Kızıl Arslan**, ansızın **Sultan**'ın üzerine hücum ve onu mağlub etti. Emrinde kalan **Türkmenler**'in büyük kısmını öldürdü, mallarını ve hayvanlarını yağma etti. **Sultan**, **İbn Kıfçak**'ın kalalerinden, birine sığınmak zorunda kaldı (49). Görünüşe göre, **Sultan Tuğrul**, işte sığındığı bu kaleden **Bağdad Abbasi Halifesi en-Nâsır İi-Dinillâh**'a oğlu **Alp Arslan**'ı göndererek, ondan af diledi (**Bağdad**'a gelişi: 7 Muharrem 586/15 Şubat 1190). Ayrıca kendisinin **Abbasi Devleti**'nin memlûkü(kölesi)olduğunu, emrederse katına gelmeğe hazır bulunduğunu bildirdi ve lâıyk görüldüğü takdirde kendisine bir ülkenin tevcih edilmesini talep etti. Küçük yaşta bir çocuk olan **Alp Arslan**'ın, üzerinde elbise yerine giydiği bir kefen, elinde çekilmiş bir kılıç olduğu halde *Bâbu'n-Nübi* eşliğini öpüşü, *Bağdad* halkını ve **Halife**'yi rikkata getirdi. Ona ihsamda bulunan **Halife**, babasının kendisine karşı savaşmak suretiyle işlediği suçu af eylediğini bildirdi; ayrıca, kedisini *hil*'at'ledi ve boynuna altın gerdanlık taktı. **Alp Arslan** rehin olarak *Boğdad*'ta kaldı. **Halife**, **Sultan**'a yazdığı bir mektupla işleri halledilinceye kadar yerinde kalmasını bildirdi; böylece, *Bağdad*'a gelmek hususundaki arzusunu da, kendisine bir ülke tevcihi hususundaki talebini de yerinde kalmasının söylemek suretiyle nâzikâne reddetti. Nitekim, **Halife**, görüleceği gibi, **Kızıl Arslan**'ı desteklemeğe devam eyledi.

Sultan ile **Kızıl Arslan** arasında bundan sonra devam eden muharebeler, hep **Selçuklu hükümdarının** aleyhine neticelendi. **Sultan** nihayet savaşlar vererek birkaç kişilik maiyetiyle payitahtı *Hemedan*'a döndü. Halkın kendisine eski ilgiyi göstermemesi şartların ne kadar değişmiş olduğuna delil sayılabilir (50). Hâdiselerin şahidi olan **Râvendi**, **Sultan**'ın teessürünü, saltanattan vazgeçerek, baba ve dedelerinin türbesine kapanışını pek güzel tasvir etmekte ve ilk defa **Selçuklu Devleti**'nin akibeti hakkında endişe duymaktadır.

47- Bk. Yakut, *Mu'cemü'l-Buldân*, Kahire 1323, I,5. 262

48- Bk. G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Califate*, Cambridge 1930, 5163.

49- Bk. Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, s. 187-88; ayrıca bk. S. Nişâpuri, s. 179; türkçe trc. s. 126. Bu iki kaynak, **Sultan Tuğrul** ile **Kızıl Arslan** arasındaki muharebelere dair birbirinden pek farklı bilgi vermektedir.

50- Sibt İbnü'l-Cevzi, Nşr. Haydarabad, VIII/1, s. 400-401; nşr. Jewet, 256; S. Nişâpûri, 178-80; türkçe tc. 125-26; Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, s. 187-88.

Görünüşe göre, Sultan **Tuğrul**, **Kızıl Arslan** tarafından bir defa daha aldatıldı. **Atabey Kızıl Arslan**, bu aldatma teşebbüsünde de, kaynaklarda *Irak ümerâsı* adı altında geçen **Selçuklu** kumandanlarını kullandı. **Sultan**'ın peşinde *Hemedan*'a gelen bu kumandanlar, kendilerini **Atabey**'den kaçmış gibi göstererek, **Sultan**'ın affetmesini ve hizmetine kabul eylemesini, aksi takdirde şuraya buraya dağılacaklarını bildirdiler. **Sultan** bunlardan sadakat yemini aldıktan sonra türbeden çıktı ve kararlaşırılan *bi'at* mahalline geldi. *Ümerâ*'nın **Sultan**'ın etrafında halka oldukları sırada, **Fahrü'd-din Kutluğ Karakızı** adlı bir kumandan, **Sultan**'ın *çetr*'ine bir kılıç vurdu; sonra da kendisi bir esir gibi yakalandı. Böylece, **Sultan**'ın kaçmasına ustaca tatbik edilen bir hileyle mani olundu (Ramazan 586/Kasım 1190) (52). **Kızıl Arslan**, **Tuğrul**'u oğlu **Melikşah** ile birlikte *Azerbaycan*'da *Aras* kenarında kâin *Kehran* kalasına hapsedti (53). Böylece, **Irak Selçukluları** ülkelerine yeniden tek başına hâkim olan **Kızıl Arslan**, **Sancar b. Süleyman Şah**'ı, mahpus bulunduğu kaleden getirterek **Selçuklu** tahtına oturttu (54). *Ümerâ*'ya *ikta* menşurları dağıttı. Böylece, o, devleti yeniden tanzim etmeğe başladı. Ancak, Halifeliğin teşvikiyle sultanlığını ilân eden **Kızıl Arslan**, **Selçuklu** şehzadesi **Sancar**'ı tekrar hapishaneye gönderdi. Onun **Selçuklu** tahtına müstakil sultan olarak oturması üzerine, karısı **İnanç Hatun** başta olmak üzere, *Irak ümerâ*'sı yeni **Sultan**'a muhalefete başladılar. **Tuğrul**'un tahtını kaybetmesinde başlıca rolü oynayan bu *ümerâ*, şimdi de **Kızıl Arslan**'ı (**Tuğrul**'a karşı) "*küfrân-ı ni'met*" ile itham ediyorlardı. **Râvendî**, **Tuğrul**'un devlet ve saltanatının kaldırılmasının meş'um bir hareket olduğu kanaatinde. Diğer taraftan, **Tuğrul**'a haksızlık ettiklerini kabul ve itiraf eden *ümerâ*, yeni **Sultan**'ın kendilerine itimat edemeyerek, onlardan intikam alacağına muhakkak nazariyle bakıyorlardı. *Ümerâ*, bu ve buna benzer düşüncelerle daha önce davranıp **Kızıl Arslan**'ı çadırında sarhoş bir halde uyurken öldürdüler. **Irak Selçukluları Devleti**; *Azerbaycan*, **Ebû Bekr**'e; *Irak-ı Acem* **Kutluğ İnanç**'a ait olmak üzere ikiye taksim edildi (55).

İşte bu sırada beklenmedik bir hâdise oldu: **Sultan Tuğrul**, 14 ay kadar kaldığı hapisten kurtarıldı (56). Mescelenin dikkate değer olan tarafı, kondisinin kurtarıl-

51- **Râvendî**, 361-62; türkçe trc. 331-32.

52- **Râvendî**, s. 362; türkçe trc. 332. S. **Nişâpûri**'ye göre (s. 180; türkçe trc. 126) **Tuğrul Atabey Kızıl Arslan**'a aralarında mevcut akrabalık dolayısıyla kendisini yine *Sultan* olarak bırakacağı ümidiyle kendiliğinden teslim olmuştur.

53- **Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim**, 188.

54- Bk. **Râvendî**, 363; türkçe trc. 333. **Ebû Hâmid** (5, 187) daha **Tuğrul**'un **İbn Kıfçak** nezdine gitmesini müteakip, **Sencer**'in **Kızıl Arslan** tarafından tahta oturtulduğunda söz etmektedir. **Sencer**'in iki defa tahta oturtulması mümkün olmakla beraber, ne zaman indirildiği hakkında bilgi verilmediği için, biz **Râvendî**'nin verdiği bilgiyi tercihe mütemayiliz.

55- Tafsîlât için bk. **Râvendî** 363; türkçe trc. 333-34; S. **Nişâpûri** 181-82; türkçe trc. 127-28; **Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim**, 189.

56- Müddet için bk. **Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim**, 188-89. Halbuki S. **Nişâpûri** (181; türkçe trc. 127) iki yıl hapis kaldığını kaydetmektedir.

masında başlıca rolü, yine bir **Türkmen beyi**'nin oynamasıdır: *Ikta* sahası, **Sultan**'ın hapis bulunduğu kale civarında olan **Türkmen beyi Mahmud b. Anasioğlu**, Emir **Hüsâmü'd-din Dizmâri** adlı bir kumandanla işbirliği halinde kale kumandanını ikna ederek, **Tuğrul**'u kurtardılar. Bunun karşılığında **Selçuklu hükümdarından**, **Türkmen beyi "Emir-i Bâr"**lık, kale kumandanı da **"Emir-i Hâcib"**lik makamına tayin edilmeleri vaadini almışlardı (57). Bunda **Tuğrul**'a temâyülü olan kale kumandanının karısının da rolü olduğu anlaşılıyor. Mamafih **Tuğrul**'u kurtarma çarelerine ilk baş vuranın vezir **Kemâlü'd-din Ebû Amr el-Ebheri** olduğu görülmektedir (58). **Ebû Bekir** ile yaptığı bir muharebeyi kazandıktan sonra *Azerbaycan*'dan *Irak-ı 'Acem* üzerine yürüyen, **Sultan Tuğrul**'a yolda birçok kumandan katıldı (58a). **Sultan**, *Zencân*'a geldiği zaman yine bir **Türkmen** olan **Kafşud** oğulları da kendisine aktıldı (49). En mühim savaş *Kazvin* dışında **Kutluğ İnanç**'la oldu. Ve **Sultan** üç bin kişilik bir kuvvetle onun onbeş bin kişilik ordusunu mağlub etti (Cemazü'l-ahire 588/ Haziran 1192) (60). Üstelik, büyük bir ganimet elde eden **Sultan Tuğrul** için payitaht *Hemedan* yolu açıldı. Nitekim, O, güçlük çekmeden burada tekrar **Selçuklu** tahtına oturdu. Oraya buraya dağılan diğer *Irak ümerâsi*'nin bir kısım **Sultan**'ın hizmetine girdi. **Sultan**'ın yaptığı ilk iş *Çetr*'ine kılıç vurmuş olan **Fahrü'd-din Kutluğ Karakızı**'yi yakalatıp, 12 parça ettirmek suretiyle öldürtmek oldu. Yine bunlardan **Sultan**'la *Irak Ümera'sının* 'ndan arasını bulmak isteyen -kaynağın **Sultan**'ın kendisine öteden beri kin beslediğinden bahsettiği **Emir-i Bâr Şerefü'd-din Alp Argun**'un oğulunu öldürttü. Diğer taraftan, o, **Hâce Mu'inü'd-din Kâşi**'yi vezirliğine tayin etmek suretiyle başında bulunduğu **Selçuklu Devleti**'ni yeniden teşkilâtlandırmağa başladı.

Hârezm-Şah Tekişin, devletinin batısında cereyan eden hâdiselere karşı ilgi göstermesi, **Tuğrul**'un hapsedilerek, yerine **Kızıl Arslan**'ın **Sultan** olmasından itibaren başlar. Görünüşe göre, o, bu değişikliği kabul etmek istemez ve **Selçuk** oğulları hânedanının hakkını savunmak kadirşinaslığını gösterir. Bir taraftan adına hareket edeceği **Sultan**'ın hapiste olması, diğer taraftan kendi kardeşiyle yaptığı taht mücadelesi bu siyasetini tatbik imkân vermez. Ancak, **Kızıl Arslan**'ın ölümü üzerine ortaya çıkan karışık durum, **Tekiş**'in batı siyasetinde değişiklik yapmasına sebep oldu: o bu defa zâhiren **Selçuklu hanedanının** hakkını savun-

57- Tafsîlât için bk. S. Nişâpûri, s. 181-82; türkçe trc. 127-28; Râvendî, s. 364; türkçe trc. 334; Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, s. 189.

58- Bk. Nâsirü'd-din Münşî-i Kirmanî, Nesâimü'l-Eshâr, nşr. İbrahim Urmevi, Tahran 1959, s. 90.

58 a- Katılanların adları için bk. Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, aynı yer.

59- S. Nişâpûri, 182; türkçe trc. 128.

60- Tafsîlât için bk. S. Nişâpûri 182-83; türkçe trc. 128; Ravendî, 364-5; türkçe trc. 334-35; Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, s. 189; Ravendî, s. 364; türkçe trc. 334.

mak, gerçekte ise fetihlerde bulunmak üzere *Irak* üzerine yürüdü. *Rey* şehrine geldiği ve *Tabarek* kalesini feth ettiği zaman, **Sultan Tuğrul** hapisten kurtulmuş, arkasından **Kutluğ İnanç**'ı mağlub etmiş bulunuyordu. **Tuğrul** doğudan görünen bu yeni düşmana karşı savaşmak üzere *Rey* şehrine geldiği zaman (Cemaziyü'l-ahire 588/Haziran-Temmuz 1192), Onunla emrindeki kuvvetlerle meydan muharebesi vermeye cesaret edemeyen **Tekiş**, kuvvet kullanmak suretiyle gerçekleştiremediği gayesini siyaset yoluyla elde etmeğe çalıştı: **Tekiş** gönderdiği elçilerle, **Tuğrul**'a kendisinin *tâbi*'i olmasını teklif etti. **Tuğrul** bu teklifi kabul etmediyse de, görünüşe göre, *Rey* şehrini **Tekiş**'e bırakmak zorunda kaldı. İki devlet arasında barışın sağlandığı bu sırada, birçok *Irak ümerâ*'sı **Tekiş**'e katılmakla kalmadı, bu **Hârizm-Şah** hüküdarını eski hükümdarları olan **Selçuklu** Sultanı aleyhine teşvik etti (61).

Tekiş ile barış yapılmasından ve bu **Hârezm** hükümdarının memleketine dönmelerinden sonra vukubulan en mühim hadise, **Sultan Tuğrul**'un **Kızıl Arslan**'ın dul karısı **İnanç Hatun**'la evlenmesidir (Ramazan 588/ Eylül 1192). **İnanç Hatun**, oğlu **Kutluğ İnanç** gibi, kendisiyle de savaşmak isteyen **Tuğrul**'a haber göndererek, öteden beri ona temayülü olduğunu, elindeki **-Kızıl Arslan**'dan kalan- muazzam hazinelerle kendisini destekleyeceğini, babasının ve dedelerinin tahtına tekrar kavuşmasından memnun olduğunu bildirdi (62). Ancak, bu evlenme kısa sürmüştür. Bir rivayete göre eceliyle (62 a), diğer bir rivayete göre ise, **İnanç Hatun**'un **Kızıl Arslan**'a yaptığını kendisine de yapacağı telkin edildiği için **Sultan** tarafından boğduruldu (63).

Sultan Tuğrul ile **Hârezm-Şah Tekiş** arasındaki mücadelenin yeniden başlaması mes'uliyetinin hangi tarafta olduğu hususunda kaynaklarda verilen bilgiler birbirini tutmamaktadır. **Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim**'e göre, herhalde kendisine katılan *Irak ümerâsı*'nın teşviki neticesinde barışı bozma mes'uliyeti **Tekiş**'e aittir (64). Diğer kaynaklara göre ise, **Tuğrul**, **Tekiş**'in fethettiği *Tabarek* kalesini geri almak üzere harekete geçmiştir (65). **Tekiş**'e mağlub olarak **Sultan Tuğrul**'a

61- Bk. **Ebû Hâmid Muhammed s. İbrahim**, s. 189-90; **S. Nişâpûri**, s. 189 ve d.d: Türkçe trc. s. 133 ve d.d. Bu son kaynaktaki hâdiseler birkaç defa tekrar edilmekte ve farklı anlatılmaktadır.

62- Bk. **S. Nişâpûri**, s. 183-84/ 190; türkçe trc. için 128-29, 133. Arıca bk. **Râvendî**, 366-67; türkçe trc. 237. Bu kaynak, evlenme hâdisesinin **Tuğrul**'un **Kutluğ İnanç**'a karşı kazandığı zaferden sonra nakletmektedir. Keza bk. **S. Nişâpûri**, 190; türkçe, trc. 133.

62 a- Bk. **S. Nişâpûri**, s. 184; Türkçe trc. 129.

63- **Râvendî**, s. 366-67; Görüşüne göre, onun öldürülmesinin asıl sebebi, oğlunu tahta geçirebilmek için **Hârezm-Şâh Tekiş** ile muhabereye girişmesidir. Bk. **İbn İsfendiyâr**, *Tarih-i Taberistan*, II, s. 156-7.

64- Bk. s. 191.

65- Meselâ, bk. **Râvendî** 366; türkçe trc. 336; **S. Nişâpûri**, s. 191; Türkçe trc. 134-35. Bu son kaynak müzakerelerden bahsediyor, fakat barış yapıldığını zikretmiyor.

iltica eden *Horasan* hâkimi **Doğansah b. Müeyyed**'in, iki hükümdar arasındaki münasebetle:in bozulmasına tesir edip etmediği kaynaklarda zikredilmiyor (66). Bu iltica hadisesi bile **Tuğrul**'un devletler arası siyasî münasebetlerde mevkiinin ne kadar yükseldiğini göstermeğe kâfidir. Buna rağmen, vezir **Mü'iniü'd-din Kâşî**'nin **Abbâsi Halifesi** ile mektuplaştığı görülüyor (Rebiyü'l-evvel 589/Mart 1193); fakat **Sultan**, artık onu azletmekle yetiniyor' ve *Tabrek* kalesinin fethinden sonra tekrar vezirliğe iade ediliyor (67).

Sultan Tuğrul, *Tabrek* kalesini bir süre kuşattıktan sonra zaptetmekle kalmadı, surlarını yıktırdı (68). Aman verdiği kuşatılmış **Hârezmliler**'in bir kısmını sonradan işkence ile öldürtmesini, sözünde durmaması şeklinde yorumlanmakta ve tenkid edilmektedir (69).

Selçuklu kuvvetlerine mağlub olan **Kutluğ İnaç**'ın **Hârezm-Şah Tekiş**'e katılmasını, mühim bir hâdise olarak saymak lâzımdır. Nitekim, **Tuğrul** büyük zaferini **Hârezm-Şah**'ın öncü kuvvetleri kumandanlığını yapan bu **Kutluğ İnaç**'a karşı kazanmış (Muharrem 590/Ocak 1194), 25 **Hârezm** emirini esir almıştır (70). Bütün bu zaferlerin **Tuğrul**'un kendine olan güvenini arttırdığı, yine kendisini moth eden şiiirle:inden anlaşılıyor (71). **Selçuklu** hükümdarının **Hârezm-Şah**'a karşı üçlü ittifak sistemi meydana getirdiği anlaşılıyor (72). Bununla beraber, **Tekiş** büyük bir ordu ile **Rey** şehri önünde görüldüğü zaman (29 Rebiyü'l-evvel 590/ **Tuğrul**'un yanında müttefiki bulunmamaktaydı. Üstelik, kumandanları **Tekiş**'i bu **Selçuklu** hükümdarına karşı daima teşvik etmiş oldukları gibi (73), **Kutluğ İnaç**'a savaş başladığı zaman **Tuğrul**'u kendisine teslim edeceklerini bildiriyorlardı (74). Üstelik, ortaya çıkan fırsatı kaçırmayan **Abbâsi Halifesi en-Nâsir**'da, **Tekiş**'i bu **Selçuklu** hükümdarına karşı savaşa teşvik ediyor, ülkele:ini bu **Hârezm** hükümdarına tevcih ediyor (75).

Kumandanlar **Tuğrul**'u düşmanı: teslim etmedilerse de savaş başladığı zaman onu düşman karşısında yalnız bıraktılar: Buna rağmen, **Tuğrul**, küçük maiyetiyle

66 Meselâ, Bk. Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim s. 191.

67- Meselâ, bk. Ebû Hâmid,5. 191.

68- Dikkate şayan tafsîlât için şimdi bk. Hüseyin Kerimân, *Rey-i Bâstân*, Tahran, 345, I, 372, 487, 499, 515.

69- S. Nişâpûri, 190, türkçe trc. s. 133.

70- Bk. Râvendî, 366; türkçe trc. 336; Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim b, 191-192.

71- Meselâ, bk. Ravendi, 370-71; türkçe trc. 340-41.

72- Tafsîlât için bk. İ.A. Tekiş Maddesi.

73- Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim, s. 192.

74- Râvendî, 370; türkçe trc. 340. Savaştan önce barış müzakereleri için bk. S. Nişâpûri, 191-92; türkçe trc. 134-35.

75- Bk. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devri Tarihi*, 125 (İbnü'l-Esir'e istinaden). Ayrıca Bk. İ.A. Tekiş Mad.

kahramanca savaştı. Gözüne bir ok isabetiyle yaralanıp atından düşen **Tuğrul**, karşısında **Kutluğ İnanç**'ı buldu. Öldürüleceğini anlayan **Tuğrul**, ona (**Tekiş**'e götürmesinin) onun için de, kendisi için de hayırlı olacağını söyledi. Buna rağmen **Kutluğ İnanç**, onun boğazını keserek, başını **Hârezm-Şah Tekiş**'e götürdü (76). **Tekiş**, **Kutluğ İnanç**'a **Tuğrul**'u sağ getirseydi, daha memnun olacağını bildirdi (76). **Tuğrul**'un cesedi **Rey** şehrinin en işlek pazarında üç gün teşhir edildikten sonra ilk büyük **Selçuklu** hükümdarı **Tuğrul Bey**'in türbesine defnedildi (77). Başlı da **Tekiş** tarafından *kös* ve *sancak* gibi hâkimiyet sembolleri ile birlikte zafer nişanesi olarak **Halife**'ye gönderildi (Cemaziyü'l-evvel 590/Nisan-Mayıs 1194). Bu hâdiseyi gözeriyle gören **Sıbt İbnü'l-Cevzi**, gözünde ok, bir yanağında kılıç yarası bulunan **Tuğrul**'un yüzünün sanki ay gibi, son derece güzel olduğunu söylemekten kendini alamıyor (78). Ona göre **Tuğrul**'un başı *Bâbu'n-Nûbi*'ye asılarak teşhir edildikten sonra kesik başların muhafaza edildiği hazineye kondu; kesik baş orada da rahat bırakılmadı: Bir fare gelerek burnunu ve kulaklarını yedi (79). Bir kaynağın ifade ettiği gibi, **Selçuklular Devleti**, **Tuğrul** ile başladı, **Tuğrul** ile bitti. Bu, tarihin garib bir tecellesidir.

ŞAHSİYETİ VE İDARESİ

Tuğrul, uzun boylu, geniş ve yüksek omuzlu, son derece yakışıklı idi. Gür sakalı, kulağının arkasına kadar uzanan burulmuş bıyığı yanında, üçe bölerek arkasına salıverdiği uzun saçları onun eski **Türk** adetini moda halinde devam ettirdiğini göstermektedir (80). O, son derece kuvvetliydi: 30 batman ağırlığındaki gürzü ile bir vuruşta atlıyı ve atını ezerdi; yedi batmanlık kılıcı ile yedi kat zırha sarılmış şişkin bir tulumu parçalardı; yayını kimse çekemezdi (81). Savaş meydanlarında görülen cesaret ve kahramanlığı şâirler tarafından da tasvir edilmektedir. (82).

Tuğrul'un kültür cephesine gelince, o her şeyden önce ince ruhlu bir şâirdi; türlü vesilelerle, meselâ kazandığı bir zaferden sonra, hemen farsça bir şiir söylerdi (83). Bâzan kendi kuvvetini şiir parçasıyla tavsif ederdi (84). Eğlence meclislerin-

76- Tafsilât için bk. **İ. Kafesoglu**, *adı geçen eser*, 125-26.

77- Tafsilât için bk. **Hüseyin Kerimân**, I, 217.

78- **Sıbt İbnü'l-Cevzi**, *Mir'atü'z-Zamân*, Topkapı Ktp. 2907, XIII, 263 b.

79- **Sıbt İbnü'l-Cevzi**, aynı yer. Bu bilgi bu kaynağın Haydarabad baskısında ve **Jewet** neşrinde yaktur.

80- Türklerde uzun saç için şimdi bk. **M.A. Köymen**, *Alp Arslan Zamanı Türk Giyim-Kuşamı*, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, III, 84-9.

81- **Râvendî**, 330, 368; türkçe trc. 305, 338.

82- Meselâ, bk. **Avfi**, *Lübabü'l-el-Bâb*, nşr. **S. Nefisi**, Tahran 1335, s. 435.

83- Bk. **Râvendî**, s. 346; Türkçe trc. s. 320; **Abbâsi**, **Halife**'sinin gönderdiği orduyu mağlup etmesi münasebetiyle; ayrıca bk. s. 369; türkçe trc. s. 339.

84- Bk. aynı eser, **Tuğrul**'un şâirliği ve şiirlerinden örnekler için **Bk. Avfi**, *adı geçen eser*, s. 42-3; 790.

de fâzılları nükteleriyle susturur, şâirlerin sözlerine söz ilâve ederdi; şiirleri halk arasında şöhet bulmuş ve daima söylenir olmuştur (85).

Tuğrul, zamanında Melikü's-şuarâ ünvanını alan ve emirlik payesine sahip olan **İmâdü'd-din Gaznevî'nin** (86) ve **Zahirü'd-din Fâryabî'nin** (87) onu metheden şiirleri vardır. **Tuğrul** aynı zamanda hattattı; Kendi el yazısı ile yazdığı bir mushafı **Mâzenderân** melikine hediye etmişti (88). Kendisi eğlence ve içkiye düşküdü. Meselâ yukarıda söz konusu edilen ve ölümü ile neticelenen son savaşına sarhoş iken başlamıştı; sevgililerinden biriyle gizlice içki âlemi yapan bir kumandanını 500.000 dinar ödemeğe mahkûm ettirmekle kalmamış, kendisini de hapsedtirmişti (89).

Cemiyet hayatında, görüleceği gibi, uzun süren iç ve dış mücadeleler dolayısıyla içtimaî hayattaki istikrarsızlık ilim ve san'at hayatına tesir etmekle kalmamış, bizzat içtimaî bünyede de değişikliklere sebep olmuştur. Buna rağmen, **Tuğrul'un**, şâirleri ve ilim adamlarını himaye etmesi, **Selçuklular'ın** öteden beri takib ettikleri kültür siyasetinin icabı olduğu kadar, şüphesiz kendisinin kültürlü bir sanatkâr oluşunun neticesidir. Meselâ, **Tuğrul**, 25 **Hârezm** kumandanının esir edilmesiyle neticelenen zaferini meth eden **Hârezmli** bir şaire yüz dinar ihsan etmişti (90). Muasırı tarihçi **Râvendî'nin**, **Tuğrul'u** bu kadar methetmesi ilim adamlarını himaye ettiğine misâl olarak alınabilir. Nitekim, onun **Zahirü'd-din Belhî** ile daima istişare etmesi, kendisinin ilim ve din adamlarına olan saygısından ileri geldiği belirtilmektedir. **Muhammed b. Ahmed Tusî** yukarıda söz konusu edilen "*Acâibü'l-Mahlûkat*" adlı büyük eserini **Tuğrul'a** ithaf etmişti (91).

Tuğrul'un tabiatının bâriz hususiyetlerinden birisi, sonsuz iyimserlikten bir-denbire son derece kötümserlik içine düşmesidir. Şüphesiz bunun aksi de varittir. O, kötümserlik sırasında neticelerini düşünmeden âni kararlar almaktadır. Kumandanlar hakkında verdiği -birkaç defa tekerrür eden- ölüm kararları buna misâl olarak verilebilir. Babası **Arslan Şah** gibi kaderine boyun eğip, gölge sultan olarak kalmayı istememesi ve **Selçuklu Devleti'ni** fiilen elinde bulunduran **atabeyler'e** karşı mücadeleye girişmesi lehine kaydedilebilecek bir noktadır. Ancak, mücadeleye atıldıktan sonra kendisini destekleyen kumandanları emrinde tutamaması idarî başarısızlığına delil sayılabilir. Bunda -bilhassa devlet teşkilâtı dışından seçtiği- bilim adamlarının telkinlerine de kumandanların hilelerine çabuk kanması-

85- Râvendî, s. 333; türkçe trc. s. 308.

86- Meselâ, bk. *Avfî, adı geçen eser*, 433, 435, 795.

87- Bk. *Divan*, nşr. **Hâşim Razî**, s. 33-4.

88- Râvendî, 357; türkçe trc. 328.

89- Râvendî, s. 367; türkçe trc. s. 337.

90- Râvendî, s. 366; türkçe trc. s. 336.

91- **Hüseyin Kerimân'ın** **Tuğrul'a** ithaf edildiğinden bahsettiği "*Acâib-nâme*" ile "*Acâib ü'l-mahlûkât*" in aynı eser olduğu anlaşılmaktadır. Bk. **Hüseyin Keriman**.

nin de rolü vardır. Zaten, **Kızıl Arslan**'ın sıkıştığı zaman baş vurabileceği kuvvetler, kuvvet kaynakları ve devletler bulunduğu halde, **Sultan Tuğrul**'un böyle kaynaklardan mahrum olması dikkati çekmektedir. Bununla beraber, onun müşkül zamanlarında meselâ muhtelif devletlerden yardım sağlamak için her türlü tetbirlere başvurması, siyasi sahada teşebbüs sahibi olduğunu göstermektedir. Ancak, c, bu teşebbüslerinden hiç bir netice alamamıştır ve hemen hemen daima siyasi yalnızlık içinde kalmıştır. Buna karşılık, rakipleri, meselâ **Kızıl Arslan** ona karşı güvenilir müttefikler bulmuştur.

Görünüşe göre *gulâm'lık* tan gelen kumandanlar, yine *gulâm'lık* tan gelen *atabey*'leri kendilerine daha yakın buluyorlar ve daha fazla destekliyorlardı. **Sultan**, nihayet hür **Türkmenler**'e ve *bey*'lerine başvurmaktan başka çare bulamadı. **Türkmenler**'in yerleşik halka karşı düşmanlıkları ve yağmaları, nimetlerini gördükleri **Selçuklu Devleti**'nin daima sadık taraftarı olan yerleşik halkın **Sultan**'dan soğumasına sebep oldu. Diğer taraftan, başlıca yağmacılıkları yüzünden **Türkmenler** de, **Selçuklu Devleti**'nin ihyasında faydalı olamadılar.

Sultan en büyük başarısını askerî sahada gösterdi: Şahsî kuvvetine ve cesaretine çok güvenen **Sultan**, çok defa üstün kuvvetlere karşı zaferler kazanmasını bilmiştir. İki cephede savaşmamak için, önce **Halifelik** ordusunu bertraf edecek bir plâni tatbik etmesi, askerî taktikte takdire değer kabiliyet sahibi olduğunu gösterir.

Selçuklular'la arasında mevcut an'anevî anlaşmayı Halifelîğe kabul ettirmek ve *Irak-ı Arab*'ı tekrar hâkimiyeti altına almak **Tuğrul**'un esas gayelerinden biri idi. Bu, **Tuğrul** biraz kuvvetlenince, geldiği zaman kalabilmesi için *Bağdad*'taki "*Dâr-ürü's-sultan*"ın tamir edilmesini **Halife**'den istemesinden anlaşılıyor. Bu isteğin ne mânaya delâlet ettiğini pek iyi anlayan **Halife**, burasını tamir ettirecek yerde, **Selçuklular**'ın *Bağdad*'taki hâkimiyetlerinin sembolü olan bu sarayı tamamiyle yıktırdı.

Miktarları ve *metbû*'larına karşı davranışları zaman ve şartlara göre değişen *tâbi* devletler bir tarafa bırakılacak olursa, **Irak Selçukluları Devleti**, esas itibariyle *Irak-ı Acem* ile *Azerbaycan*'dan ibarettir denebilir. Zaten, bütün hâdiselerin *Irak-ı Acem*'de cereyan etmesi dikkati çekmektedir. *Azerbaycan*'da hazırlıklarını tamamlayan tarafların, *Hemedan*, *İsfahan* ve *Rey* üçgeni içinde nihai netice için mücadele ettikleri görüldü.

Devletin dış siyaseti başlangıçta daha ziyade batıya müteveccih iken, sonradan **Tuğrul**'un saltanatı eline alma mücadelesi sırasında kendi içine ve doğuya müteveccih bir hale geldi.

İktidarı elinde bulunduran *atabey*'lerin *Azerbaycan* dışında kalan ülkeleri, kurulu **Selçuklu** devlet düzenine aykırı düşecek şekilde, adeta yabancı bir ülke fetheder gibi her fırsatta yağmaya tâbi tutmaları, yerleşik halkın **Selçuklu** hanedanına daha da bağlanmasına sebep oldu. Bunda halkı bütünüyle refah içinde yaşat-

maktan ibaret olan **Türk** devlet anlayışının bütün **Selçuklu** hükümdarları tarafından hâkim oldukları ülkelerde tatbik edilmesinin de, şüphesiz, tesiri vardır. Bu sebeble, **Tuğrul**'un son defa iktidarı elinde tuttuğu kısa müddet içinde bile, "adaletinin nuru ile yer yüzü güzellik bulmuştu; heybet ve azametiyle cihan mamur olmuş, istekler birbiriyle uyuşmuştu" (92). Zaten, **Tuğrul**'un devlet erkânı düşmanı olmasına karşılık, **atabey** de bilhassa *Azerbaycan* dışında, halk düşmanı hüviyetindedir. Nitekim, görüldü ki, **Sultan Tuğrul**, mülkî ve askerî erkânın mallarını; **Atabey Kızıl Arslan** ise, "*mâl-ı muhalif*" adı altında halkın malına el uzatıyordu; fakat **Kızıl Arslan**'ın daha da ileri giderek, devlet gelirlerine, *ikta*'lara ve ordu erzakına bile el uzatması, görüldü ki, kendisini tutanlar tarafından bile hayretle karşılanmıştı. Bunun sebebini, her halde bu türlü müsaderelerin doğrudan doğruya **Selçuklu** devlet nizam ile alâkalı olmasında aramak lâzımdır. Hususî mülkiyete tecavüz bir dereceye kadar mazur görülebilir; fakat mes'ûle devlete, devlet teşkilâtında çalışan *ümerâ*'nın haklarına, orduya taallük edince kat'iyyen tasvib edilmiyor. Böylece, siyasî nizamın bozulması, içtimâî, harsî (kültürel) ve iktisadî hayata da tesir ediyor. Meselâ, normal zamanlarda ilim ile meşgul olanlar, siyasî hayattaki istikrarsızlık dolayısıyla, divit ve kalemi ellerinden bırakarak, bıçak ve kılıca sarılıyorlardı. İçtimâî ahlâk ta da tereddî görülüyordu: "*Hâcegân, bendegân* (ın) hizmet hakkını ihmal ediyor, *bendegân* da *hâcegân*'ın nimetini unutuyor, dostlar birbirleriye dalaşıyorlar, akraba akrabadan bîzar oluyor". İçtimâî değişme ve tereddî ile birlikte bir harsî (kültürel) gerileme de müşahade ediliyordu. Siyasî istikrarsızlığın iktisadî hayata tesirleri daha da fazla idi: "*Erbâb-ı nîmet*" in binlerce dinar sarf ederek yaptıkları "*saray*" lar yıkılıyor ve enkazı yok fiyatına satılıyor. Büyük fiyat dayalanmaları oluyordu: Normal zamanda 10,000 veya 20,000 altın dinar değerinde olan nâdir bir şey (*mufradât*), vergi yükü, ordunun verdiği zarar yüzünden yok pahasına elden çıkarılıyordu. Yollarda emniyet kalmamıştı: Ancak silâhla veya toplu halde geçilebilir olmuştu. Ziraî hayat felce uğramıştı. Zaman zaman korkunç kıtlıklar oluyor ve bilhassa fakirler (*dervîşân*) ölüyorlardı (93). Servet sür'atle el değiştirdiği gibi, daha ziyade belli ellerde toplanıyordu. Meselâ, **Atabey Mehmed Pehlivan** öldüğü zaman şahsına bağlı 5,000 köle (*memlûk*), 30,000 at, katır ve deve bırakmıştı (94). Bir kumandanın **Sultan Tuğrul** tarafından 500,000 altın dinarlık tazminata mahkûm edildiği yukarıda görülmüştü. Bu, sermaye terakümüne iyi bir misal teşkil etmektedir.

92- Râvendî, s. 368; Türkçe trc. 338.

93- Çok dikkate şayan tafsilât için bk. *Curfadakâni, Tercüme-i Tarih-i Yemini*, nşr. Cafer Şi'âr, Tahran 1345, s. 432-436.

94. Bk. *Sıbt İbnü'l-Cevzî Haydarabad, VIII/1, 392-93; nşr. Jewet, s. 250.*